

УДК 94 (477.7)(=112.2)“18/19”

О. В. Замуруйцев, О. Ю. Жиряков

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В НІМЕЦЬКИХ І МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розкрито особливості аграрних відносин у німецькомовних поселеннях Півдня сучасної України в пореформений період. Спираючись на відповідний статистичний матеріал, автори, на прикладі німецьких і менонітських колоній Бердянського й Мелітопольського повітів тодішньої Таврійської губернії, висвітлюють найбільш характерні риси та процеси, що відбувалися в земельно-правових відносинах і соціально-економічному житті німецьких колоністів того часу. Ці процеси значною мірою визначили основні напрями та економічні пріоритети в розвитку колоністських господарств, які відіграли помітну роль у загальному економічному піднесенні південного регіону нашої країни в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: общинне землеволодіння, приватне землеволодіння, міноратне право, звичаєве право, колоністське законодавство, колоністське землеволодіння, колоністська громада.

У сучасній вітчизняній історіографії достатньо рано утвердилася думка, що стала певною мірою хрестоматійною, про важливу роль німецькомовних колоністів в економічному піднесенні Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Це насамперед стосувалося їх сільського господарства, яке, на переконання багатьох ще дореволюційних дослідників, вважалося зразковим. Доволі часто німці й меноніти виступали новаторами у використанні агротехнічних прийомів, у розробленні більш досконалих сільськогосподарських машин тощо. Усе це знаходило широке застосування в місцевого населення та сприяло загальному зростанню економіки регіону.

Основою колоністського господарства, його своєрідним становим хребтом було велике землеволодіння, яке в той час швидко поширювалося на нові території. Саме тому, на нашу думку, вивчення аграрних, зокрема земельно-правових відносин, що побутували в колоністському середовищі у визначений період і слугували важливим каталізатором інших процесів, залишається актуальним і сьогодні.

Перші наукові роботи в цьому напрямі належать дореволюційним російським дослідникам А. Клаусу [1], В.Е. Постникову [2], К. Вернеру й С. Харизоменову [3], К.Є. Линдеману [4]. Проте їх праці носили переважно описовий характер і висвітлювали загальні питання розвитку колоністського землеволодіння того часу. У радянський період ця тематика не набула продовження, а в наш час частково знайшла своє відображення в працях сучасних науковців, зокрема Ю.В. Берестеня [5], М.В. Бєлікової [6] і Т.К. Захарченко [7].

Мета статті, полягає у дослідженні аграрних, зокрема земельно-правових відносин, які існували у німецьких і менонітських анклавах Таврійської губернії та їх вплив на загальний розвиток колоністського землеволодіння у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст..

Дореволюційні дослідники чітко вказують, що для німців і менонітів була характерна общинна й приватна форми власності на землю. Перша з них становила основу колоністського землеволодіння й належала до його так званої общинно-пайової або общинно-дворової форми. За нею, земля була власністю не окремих господарів, а всієї громади, яка контролювала землекористування. Землю ділили на певну кількість однакових ділянок (наділів), які розподілялися між колоністами. Земельні наділи підлягали періодичному перерозподілу між колоністськими господарствами для збереження їх знакової цінності. Без дозволу громади землю, якою наділялися колоністи, не можна було ані продати, ані передати у спадок.

За джерелами кінця ХІХ ст. можна виділити такі найхарактерніші риси німецької колоніальної громади Півдня України:

- продаж і купівля землі в межах колоніальних округів були можливими лише з дозволу 2/3 усіх дорослих колоністів, які мали право голосу на громадському зібранні (сході). У колоністів це поширювалося не лише на общинну землю, а й на землю, що була викуплена в приватну власність. Німці й меноніти намагалися продавати землю лише своїм колоністам і не допускали її переходу до інших рук. Колоністські громади, передовсім менонітські, всіляко обмежували збільшення землеволодіння заможних господарств у своїх колоніях, забороняючи концентрувати в одних руках понад встановлену ними норму землі.

- громадяни проводили регулярні перерозподіли польових ділянок під час обміну орної землі на вигони й скороченні роздрібнення земельних ділянок. Загальні розміри наділу залишалися незмінними.

- громадські збори (сходи) колоній встановлювали певні зобов'язання щодо сівозміни польових ділянок, які мали виконувати всі господарі. Це стосувалося, наприклад, вибору місця й розміру земельної площі для орного пару або парових рослин (кукурудзи, картоплі, баштанних). Цими зобов'язаннями визначалася також певна кількість худоби, яка утримувалася на громадському вигоні та її кількість від кожного господарства громади. Такі правила землекористування були й у нових німецьких поселеннях, заснованих на купленій землі в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Їх адміністративна структура та форми землеволодіння в загальних рисах повторювали аналогічну структуру старих німецьких колоній на надільних землях, що була сформована ще на початку ХІХ ст. [8, с. 38–39].

На земельні відносини в німецьких і менонітських колоніях впливали як певні законодавчі акти, так і норми звичаєвого права. Офіційно до 1871 р. вони регулювалися відповідними статтями “Статуту про колонії”, згідно з яким колоністи спершу отримували землю не особисто, а як громадську власність

кожної колонії, яку заборонялося відчужувати стороннім особам. Спадкоємцем батьківської ділянки міг бути лише молодший син (міноратне право). Якщо останній через малий вік або інші причини не міг успадкувати земельний наділ, батько мав право призначити йому опікуна чи іншого спадкоємця з числа своїх синів або родичів. У всіх випадках законом не дозволялося ділити надільні землі між кількома нащадками. На відміну від цього, рухоме й нерухоме майно ділилося між усіма спадкоємцями на певні частки, які в німців і менонітів дещо різнилися. Так, наприклад, у німців, якщо в заповіті не містилося конкретних вказівок, $\frac{1}{4}$ частина рухомого майна передавалася вдові й ще $\frac{1}{4}$ частина донькам небіжчика, а все інше в рівних частках розподілялося між його синами. Якщо синів не було, то вдова й доньки мали право володіти земельними наділом доти, доки одна з дівчат не виходила заміж. З цього моменту це право переходило назавжди до її чоловіка [9, с. 70–71].

Натомість у менонітів усе майно (окрім землі) ділилося на однакові частки між спадкоємцями померлого, незалежного від їхньої статі [10, арк. 34–36].

Таке становище зберігалося до 60-х рр. XIX ст., коли уряд вніс питання земельного успадкування в межі земельного російського законодавства. Останнє передбачало вільний розподіл землі між усіма нащадками. Однак швидкого роздрібнення німецького землеволодіння це не спричинило. У нових умовах німці й меноніти намагалися тривалий час уберегти свої наділи від поділу на частки, допускаючи це лише як виняток. Причина цього крилася в тому, що значна частина колоністів, насамперед заможні господарі, була безпосередньо зацікавлена в збереженні старого порядку успадкування, який надавав їм певні економічні переваги й був пов'язаний зі звичаями та традиціями.

Це, зокрема, стосувалося менонітів, які офіційно звернулися до уряду з проханням юридично визнати подальшу чинність норм звичаєвого права в питаннях успадкування, які б підкріплювалися відповідними законами. У відповідь на це в листі Міністерства внутрішніх справ на ім'я Таврійського губернатора повідомлялося, що на підставі про порядок успадкування земель від 16 липня 1871 року колоністи набували право керуватися в цьому питанні загальним законом або ж чинним місцевим звичаєм, залежно від їхнього бажання [11, арк. 30–32].

Фактично це зумовило появу нового права успадкування, у якому поєднувалися риси обох норм. Як і раніше, німці й меноніти намагалися передавати землю у спадок лише одному з нащадків. Проте відтепер став можливим поділ певного земельного наділу між 2 спадкоємцями на 2 однакові частини. В окремих випадках він ділився на $\frac{3}{4}$ і $\frac{1}{4}$ частини певного наділу відповідно. Однак подальше роздрібнення цих ділянок (як і так званих “малих господарств”) не допускалося. Земля успадковувалася одним з нащадків лише з дозволу всіх спадкоємців. За його відсутності, земля виставлялася на загальний аукціон, де її мав право придбати кожен, хто давав більшу суму. Рухоме й нерухоме майно могло також виставлятися на продаж. Отримані за нього гроші, після сплати боргів померлого, розподілялися між його спадкоємцями. У німців, у такому разі, перевагу надавали синам-спадкоємцям [12, с. 59–60].

Реформа 1871 р. також внесла зміни й до земельного права колоністів. Згідно з Правилами від 4 червня 1871 року, за колоністами зберігалися всі наділи, отримані ними раніше [13, арк. 33].

Зміни в колоністському законодавстві та інші події 60-х рр. XIX ст. призвели до певних зрушень у загальній структурі колоністського землеволодіння. Писемні джерела того часу свідчать про наявність усього кількох груп землевласників у колоніях Таврійської губернії. До першої групи входили власники стандартних або повних господарств, що мали 60-65 десятин землі, так звані “grosswirth'sshafren”. До другої групи належали так звані половинні господарства (“halbwirthshafren”), що володіли 30-32 десятинами землі, які виникли внаслідок поділу частини повних господарств. Третю групу утворили малі господарства (“falcinwirthshafren”) з 12-14 десятинами землі. Окрему групу становили “anwohne'ru”, що мали лише садибу з присадибною земельною ділянкою й просто безземельні колоністи “landlose” [14, с. 24]. Співвідношення між цими групами з часом змінювалося (Таблиця 1).

Таблиця 1 [15, с. 10–12; 16, с. 130–131]

**Дані про співвідношення різних груп господарств у менонітів
Бердянського повіту (1867-1907 рр.)**

	Групи господарств	1867 р.	1890 р.	1907 р.
I.	Повні господарства	1290 (33,8%)	1225 (38,8%)	892 (31,5%)
II.	Половинні господарства	322 (8,4%)	351 (11,1%)	594 (21%)
III.	Малі господарства	1304 (34,2%)	1009 (32%)	554 (19,5%)
IV.	Безземельні господарства	890 (23,3%)	595 (18,8%)	787 (27,8%)
V.	Загальна кількість господарств	3806	3150	2825

Подібна ситуація була характерна й для німецьких колоній Мелітопольського повіту, наприклад для поселень Пришибської та Ейгенфельдської волостей, про що свідчать відповідні дані за 1890 й 1907 роки (Таблиця 2).

**Дані про співвідношення різних груп господарств у колоніях
Пришибської та Ейгенфельдської волостей Мелітопольського повіту (1890-1907 рр.)**

	Групи господарств	1890 р.	1907 р.
I.	Повні господарства	1254 (64,7%)	796 (49,5%)
II.	Половинні господарства	137 (7%)	316 (19,6%)
III.	Малі господарства	281 (19,5%)	187 (11,6%)
IV.	Безземельні господарства	264 (13,6%)	309 (19,2%)
V.	Загальна кількість господарств	1936	1608

Наведені показники дали змогу дійти певних висновків. Так, у другій половині XIX ст., унаслідок скасування мінорату й розвитку приватної власності на землю, у німців і менонітів Півдня України розпочався процес роздрібнення їх колоністського землеволодіння, який, проте, тривалий час був досить повільним. Доказом цього є той факт, що навіть на початку XX ст. повні господарства в німців і менонітів становили значний відсоток. Однак земельне розшарування поволи посилювалося, про що свідчить поступове скорочення загальної кількості повних господарств і водночас збільшення половинних господарств (II група). Цей процес відбувався також за рахунок частини малих господарств, чим пояснюється зменшення їх загальної кількості в окремих групах колоній. Разом з тим, збільшується загальна кількість безземельних колоністів, хоча вона й не досягала рівня середини XIX ст. Фактично ж, земельне розшарування було досить інтенсивним, але його певною мірою приховувала значна міграція німців з колоністських волостей на нові землі. Її прямим наслідком стало загальне зменшення в абсолютних цифрах кількості колоністських господарств майже в усіх досліджуваних групах німецьких і менонітських поселень на початку XX ст., порівняно з попереднім періодом.

Отже, наведені дані свідчать про те, що в німецьких і менонітських колоніях була поширена подвірно-общинна форма землеволодіння. Основні питання землекористування регулювалися самими колоністськими громадами. У німців і менонітів Півдня України, на відміну від інших категорій селян, до середини 60-х рр. XIX ст. не практикувалося роздрібнення власних земельних ділянок між своїми нащадками.

У другій половині XIX століття, унаслідок скасування міноратного права, у колоністському середовищі поступово посилюється земельне розшарування. Однак цей процес тривалий час стримували самі німецькі колоністи, які намагалися таким чином зберегти економічну ефективність власних господарств і не допустити їх подрібнення між нащадками.

Земельне розшарування серед колоністів, яке поступово посилювалося, водночас пом'якшувалося широкою німецькою земельною експансією на нові території.

Великі (або так звані повні) господарства, які наприкінці XIX – на початку XX ст. залишалися основою сільськогосподарського виробництва в німецьких колоністів, були одним з важливих чинників, що забезпечував їм значну економічну перевагу над іншими групами населення регіону в зазначений період.

Джерела та література

1. Клаус А. Наши колонии / А. Клаус. – СПб. : Тип. В. В. Нусвольта, 1869. – 455 с.
2. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
3. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составители К. Вернер и С. Харизоменов. – Ч. 1. – Отд. 1. – М., 1887. – 128+131+51 с.
4. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землевладение поселян-собственников: Указы 2 февраля-13 февраля 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России / К. Э. Линдеман. – М., 1917. – 384 с.
5. Берестень Ю. В. Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60-90-ті роки XIX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Ю. В. Берестень. – Запоріжжя, ЗДНУ, 2006. – 21 с.
6. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.): дис. ...кандидата іст. наук: 07.00.01 / Белікова Марина Володимирівна. – Запоріжжя, 2004. – 257 с.
7. Захарченко Т. К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.): дис. ...кандидата іст. наук: 07.00.02 / Захарченко Таїса Костянтинівна. – Дніпропетровськ, 2005. – 225 с.
8. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
9. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составители К. Вернер и С. Харизоменов. – Ч. 1. – Отд. 1. – М., 1887. – 128+131+51 с.
10. ДААРК (Державний архів автономної республіки Крим). – Ф. 44. – Оп 1. – Спр. 2014. – 38 арк.
11. ДААРК. – Ф. 44. – Оп 1. – Спр. 2014. – 38 арк.
12. Календарь и памятная книга Таврической губернии на 1893 год. – Симферополь: Издательство Таврического губернского статистического комитета, 1893. – 250 с.
13. ДААРК. – Ф. 41. – Оп 1. – Спр. 1750. – 36 арк.
14. Клаус А. Наши колонии / А. Клаус. – СПб. : Тип. В. В. Нусвольта, 1869. – 455 с.
15. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. – Т. V. – Симферополь, 1887. – 642 с.

16. Сборник по основной статистике. Подворная перепись Бердянского уезда. – Выпуск. 1. – Симферополь : Статистическое Бюро Таврической губернии, 1909. – 1143 с.
17. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
18. Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. – Вып. 1: Сведения о крестьянских поселениях, скотоводстве, землевладении и землепользовании. – Симферополь, 1915. – 667 с.

Zamuruitsev A. V., Zhyriakov A. Yu. Agrarian relations in german and mennonite settlements of Tavria province in the second half of the XIX - at the beginning of the XX centuries

The peculiarities of agrarian relations in German-speaking settlements in the south of modern Ukraine in the post-reformational period are studied in the article. Authors consider the most characteristic features and processes which happened in land - law relations and social and economic life of the German colonists of that time on the example of the German and Mennonite colonies of the Berdyansk and Melitopol uezd, the Taurian gubernia on the basis of the corresponding statistical material. These processes, to a great extent, fixed the principal directions and economic priorities of the development of colonist farms which played a prominent part in general economic elation of the southern region of our country in the second half of the XIX - at the beginning of the XX century.

Key words: communal landowning, private landowning, minor law, common law, colonist legislation, colonist landowning, colonist community.

Замуруйцев А. В., Жиряков А. Ю. Аграрные отношения в немецких и менонитских поселениях Таврической губернии во второй половине XIX – в начале XX века

В статье раскрываются особенности аграрных отношений в немецкоязычных поселениях Юга современной Украины в пореформенный период. Опираясь на соответствующий статистический материал, авторы, на примере немецких и менонитских колоний Бердянского и Мелитопольского уездов тогдашней Таврической губернии, рассматривают наиболее характерные черты и процессы, которые происходили в земельно-правовых отношениях и социально-экономической жизни немецких колонистов того времени. Эти процессы в значительной мере определили основные направления и экономические приоритеты развития колонистских хозяйств, которые сыграли заметную роль в общем экономическом подъеме южного региона нашей страны во второй половине XIX – в начале XX века.

Ключевые слова: общинное землевладение, частное землевладение, миноратное право, обычное право, колонистское законодательство, колонистское землевладение, колонистская община.